

Rozdział 4.

Podstawowe środowiska wychowawcze

Działanie wychowawcze przebiega zawsze w określonym środowisku wychowawczym, za jakie uznaje się obszar działalności, na którym bodźce rozwojowe są kontrolowane zgodnie z celem wychowawczym, a równocześnie wywołują określoną trwałą zmianę w zachowaniu jednostki (Pieter, 1960). Za najważniejsze (podstawowe) środowiska wychowawcze uważa się rodzinę i szkołę.

1. Rodzina

Rodzina jest naturalnym środowiskiem wychowawczym każdego człowieka. Jest też pierwszą i fundamentalną grupą w życiu dziecka. Najczęściej rodzina opiera się na więzach krwi, adopcji lub małżeństwa. Spełnia ważne funkcje zarówno dla utrzymania ciągłości biologicznej, jak i normalnego rozwoju psychospołecznego jednostki i społeczeństwa.

Istotną rolą rodziny jest funkcja wychowawcza (socjalizacyjna) przejawiająca się m.in. we wprowadzaniu członków rodziny w szeroko rozumiane życie społeczne, począwszy od nauki języka ojczystego, po wzory zachowań, wartości i kulturę (Adamski, 1984). Prawidłowe realizowanie tej funkcji polega przede wszystkim na:

- zaspokajaniu podstawowych potrzeb dzieci,
- dostarczaniu pożądanym społecznie wzorów zachowań,
- przekazywaniu i przyswajaniu norm i wartości,
- umożliwianiu dzieciom uczestniczenia w różnego rodzaju czynnościach i obowiązkach domowych,
- rozwijaniu kontaktów międzyludzkich, pogłębianiu więzi z najbliższymi.

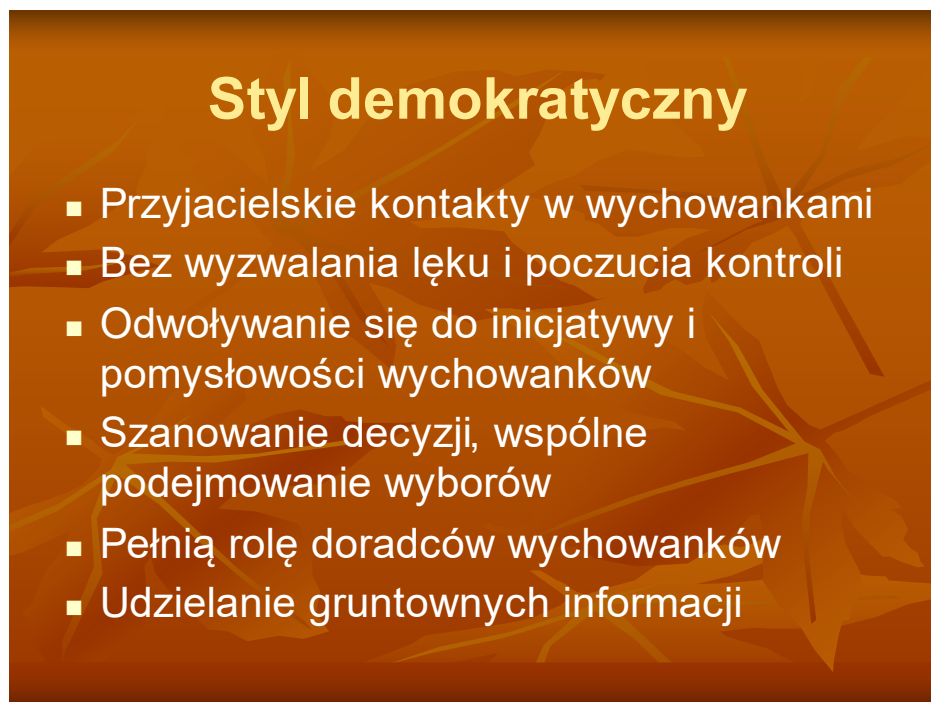
Optymalne warunki do realizacji wszystkich potrzeb i funkcji spełnia rodzina pełna, tj. złożona z rodziców i dzieci połączonych silnymi więziami emocjonalnymi.

W społeczeństwie często spotyka się jednak rodziny:

- rozbite wskutek trwałej nieobecności jednego z rodziców (z powodu rozwodu lub śmierci),
- zrekonstruowane przez zawarcie ponownego związku po rozbiciu poprzedniego albo przez adoptowanie kolejnego dziecka,
- zdeorganizowane przez wewnętrzne konflikty między jej członkami lub przez ich nałogi,
- zdemoralizowane — pozostające w konflikcie z prawem (Kowalski 1986).

Funkcjonowanie rodziny pod względem wychowawczym wiąże się ze stylem wychowania, jaki w niej panuje. W literaturze zdefiniowane są różne style, wśród których za najbardziej znaczące uważa się styl demokratyczny, autokratyczny, liberalny, niekonsekwentny.

- styl demokratyczny - nawiązywanie przyjacielskich kontaktów między rodzicami a dziećmi, liczenie się z ich potrzebami, umożliwianie współdecydowania o sprawach rodziny, podejmowanie przez dzieci obowiązków domowych na zasadzie dobrowolności, stosowanie przez rodziców w wychowaniu raczej metod perswazji niż kary,

Styl demokratyczny

- Przyjacielskie kontakty w wychowankami
- Bez wyzwalania lęku i poczucia kontroli
- Odwoływanie się do inicjatywy i pomysłowości wychowanków
- Szanowanie decyzji, wspólne podejmowanie wyborów
- Pełnią rolę doradców wychowanków
- Udzielanie gruntownych informacji

- styl autokratyczny - zachowywanie dużego zazwyczaj dystansu między rodzicami a dziećmi, formalne kontakty między nimi; rodzice kierują dziećmi nie przez rozpoznanie ich potrzeb, lecz przez odgórne nakazy i polecenia, stosują częściej kary niż nagrody, nie uznają praw dzieci do współdecydowania o własnym losie ani o postępowaniu w sprawach wewnątrzrodzinnych,

Styl autokratyczny

- Przejmowanie odpowiedzialności za wszelkie zachowania wychowanków
- system kar i nagród
- Nadużywanie nakazów i zakazów
- Słaba więź osobowa
- Decyzyjność przywilejem jedynie wychowawcy

- styl liberalny pozostawienie dzieciom nadmiernej swobody i dowolności w postępowaniu, niewtrącanie się w ich sprawy, tolerowanie wszelkiego rodzaju zachowań, także społecznie niepożądanych, pozbawienie dzieci kontroli rodziców i pozostawienie im nieograniczonej wolności i bezkarności,

Styl liberalny

- Możliwie najszerszy zakres swobody wychowanków
- Minimalny wpływ wychowawcy
- Poczucie zwolnienia od odpowiedzialności za zachowanie wychowanków
- Nie prowokuje do zachowań pożądanых, ani ich nie ocenia
- Doradza tylko w sytuacjach koniecznych

- styl niekonsekwentny okazjonalne stosowanie zasad wychowania dzieci w rodzinie, brak spójności działań stosowanych przez rodziców wobec dziecka, zmienność i przypadkowość oddziaływań na dziecko.

Nietrudno domyślić się, iż demokratyczny styl wychowania w rodzinie uznaje się za najbardziej efektywny i pożądany z pedagogicznego punktu widzenia. Bez względu na stosowane metody istnieją jednak czynniki utrudniające przebieg wychowania i osiągnięcie pozytywnych efektów. Główne czynniki tego niedoboru, to:

- niedosyt miłości macierzyńskiej i ojcowskiej,
- brak identyfikacji z własną rodziną i rodzicami oraz wartościami przez nich prezentowanymi,
- słaba więź emocjonalna między rodzicami,
- wadliwe postawy rodzicielskie.

2. Szkoła

Drugim po rodzinie znaczącym środowiskiem wychowawczym jest środowisko szkolne. W odróżnieniu od rodziny, szkoła jest środowiskiem zinstytucjonalizowanym, intencjonalnym, tj. bywa poddawana kontroli przez odpowiednie instancje, działa zgodnie z określonym prawem oraz za zgodą obywateli.

Szkoła pełni wobec uczniów funkcję:

- dydaktyczną — przekazuje im wiedzę z różnych dziedzin,
- opiekuńczą — zaspokaja podstawowe potrzeby niezbędne dla prawidłowego rozwoju fizycznego i psychospołecznego uczniów,
- wychowawczą — kształtuje postawy uczniów wobec ludzi, norm, wartości.

Szkoła jest często również inicjatorem działań wychowawczych w najbliższym środowisku. Z działalnością szkoły jako środowiska wychowawczego wiążą się pewne niedomagania wynikające z preferowania funkcji kształcącej i pomijania pozostałych, z przeładowania programów nauczania, nadmiaru tradycyjnych metod i przestarzałej organizacji procesu nauczania, a także z niewystarczającego przygotowania kadry nauczycieli i wychowawców szkolnych.

Szczególnym rodzajem środowiska wychowawczego funkcjonującego w ramach szkoły jest klasa szkolna, stanowiąca grupę społeczną podatną na wpływy i oddziaływania nauczyciela oraz charakteryzująca się dynamiką grupową, przez którą rozumiemy układ sił, zjawisk i procesów działających w obrębie klasy-grupy. Jednym z istotnych dla rozwoju i wychowania

dzieci i młodzieży zjawisk jest formalny i nieformalny nurt życia. W formalnym nurcie uczniowie często nie mają możliwości zaspokajania pewnych ważnych potrzeb, w związku z czym realizują je w nurcie nieformalnym. Dlatego w procesie wychowawczym ważne jest zbliżanie do siebie obu tych struktur, które prowadzi do wyrównania pozycji uczniów względem siebie. W grupie o strukturze zwartej bowiem — w odróżnieniu od rozwarstwionej — możliwe jest, by wszyscy uczniowie czuli się dobrze, pełnili atrakcyjne funkcje, cieszyli się uznaniem i sympatią. W wychowaniu uczniów może być pomocna kwestia przywództwa w klasie — formalnego (przewodniczący klasy, najlepszy uczeń) lub nieformalnego (uczeń najbardziej lubiany, przebojowy, koleżeński).

Przedstawione środowiska wychowawcze pokazują przede wszystkim, że proces wychowania przebiega zawsze w określonym środowisku, wiąże się z określonymi zjawiskami, wydarzeniami, czynnikami modyfikującymi założenia wychowawców lub wewnętrzne pragnienia wychowanka. Nie można zapominać o wpływie na wychowanie czynników zewnętrznych, niezależnych od woli wychowawców. Środowiska, jakimi są rodzina i szkoła, wzajemnie się uzupełniają, zwielokrotnione pozytywne wpływy każdego z nich dzięki współpracy nauczycieli i rodziców mają decydujące znaczenie w procesie wychowania.

Wychowanek — podmiot procesu wychowania

Wychowanek jest najważniejszym ogniwem procesu wychowania, to braki i niedostatki występujące u niego stanowią powód i motywację do podjęcia wysiłku oddziaływania wychowawczego. Wychowanek musi zrozumieć, że konieczne jest otwarcie się na wielorakie wartości, a jednocześnie potrzebna jest ich hierarchia i jedność (Nowak, 1993).

Odkrywanie wartości pozwala wychowankowi na interakcje z innymi, czyni go zdolnym do współdziałania z innymi i rozumienia ich. Nie bez znaczenia jest kształtowanie w wychowanku postawy otwartości wobec wychowawcy. Efektem, jaki wychowawca chce uzyskać, jest ukształtowanie podmiotu świadomego swojej wolności, gotowego ponieść odpowiedzialność za własne postępowanie. Do stanu tego dochodzi się przez wysiłek, stopniowe osiągnięcia, dla których podejmowana jest działalność wychowawcza i czemu służy cały akt wychowawczy.

Wychowanek jest istotą, która odczuwa potrzebę pracy nad sobą, może być autorem własnych poczynań, inicjować aktywność, wchodzić w wartościowe interakcje, kierować się indywidualnymi motywacjami — w zależności od oddziałujących na niego wpływów i bodźców. Dlatego za podstawowe zadanie wychowawcy uznaje się pobudzanie wychowanka

do pracy nad sobą, kierowanie nim, by stawał się coraz bardziej dojrzałym człowiekiem. Akt ten związany jest również z duchowością człowieka, co potwierdza specyficzne ludzkie postępowanie w procesie wychowania.

Wychowanek powinien nabywać umiejętności pozwalające mu na sprawdzenie się w życiu, podejmowanie znaczących relacji i utrzymywanie ich. Dlatego istotne jest wpisywanie w świadomość wychowanka wartości, które inspirowałyby go w działaniu.

Ludwika Jeleńska (1930) dostrzega w tym zakresie trzy zadania:

- dostarczenie wychowankowi odpowiednich wartości,
- wytworzenie możliwości samowychowawczych,
- zwiększenie możliwości kierowania sobą.

Wychowawca z kolei jako podmiotowa przyczyna wychowania, odpowiada na podmiotowe potrzeby wychowanka. Powinien zaakceptować wychowanka jako osobę indywidualną, niestandardową, niepowtarzalną, wobec której należy prezentować postawę miłości, akceptacji, cierpliwości, nadziei i optymizmu. Wychowawca tłumaczy wychowankom rzeczywistość, jej istotę i rządzące nią prawa. Nie może pozostawać neutralny wobec wartości, powinien ukazywać wartościowanie i postawy, które wprowadzają porządek w poszczególne obszary życia i nadają mu właściwy wymiar (Nowak, 2008).

W literaturze przedmiotu zostały scharakteryzowane funkcje, jakie ma do spełnienia wychowawca w związku z potrzebami rozwojowymi wychowanka. Kunowski (1993) przedstawia pięć tak rozumianych funkcji:

1. **Funkcja sanare** — dotyczy opieki wychowawcy nad sferą biologiczną i psychiczną wychowanka, czyli jego życiem i zdrowiem. Funkcję tę wychowawca może spełniać zarówno poprzez dostarczanie wychowankowi motywacji do życia, wzmacnianie zdrowia, energii i pozytywnego nastawienia, jak i poprzez dostarczanie wartościowego materiału poznawczego, rozwijanie zdolności intelektualnych i potrzeby dążenia do najwyższych wartości.
2. **Funkcja educere** — dotyczy sfery społecznej funkcjonowania wychowanka. Polega ona na pomaganiu wychowankowi w wyzwoleniu się z egoizmu oraz indywidualizmu, na otwieraniu go na społeczność i bycie dla innych. Funkcja ta łączy się z procesem socjalizacji, wprowadzania w wartości i normy społeczne, przygotowaniem do pełnienia funkcji i ról społecznych i zawodowych.
3. **Funkcja educare** — dotyczy szeroko pojętej inkulturacji, animacji, wprowadzania w świat wartości, aktywnego tworzenia i przeżywania kultury.

4. **Funkcja initiare** — dotyczy wprowadzania wychowanka w zagadnienia filozoficzne, światopoglądowe, religijne. Polega na uczeniu postawy poszukującej sensu i celu w życiu. Ważne jest to zwłaszcza w przygotowaniu wychowanka do przyszłego życia, w planowaniu własnej drogi życiowej.
5. **Funkcja christianisare** — dotyczy zadania chrystianizacji, doprowadzania wychowanka do spotkania z Chrystusem i do życia w duchu religii chrześcijańskiej.

Innym ważnym zagadnieniem w sferze działalności wychowawczej jest **autorytet wychowawcy**. Wyraża się on w relacji międzyludzkiej, w dobrowolnym uznaniu dla człowieka z racji jego charakteru, doświadczenia, wiedzy czy reprezentowanych wartości moralnych. Tak rozumiany autorytet należy do podstawowych zjawisk życia społecznego i jest istotnym czynnikiem relacji wychowawczych.

Sytuacja wychowawcza natomiast jako podłoże wychowania, obejmuje wszystkie te czynniki, które mogą mieć wpływ na człowieka, gdy wchodzi on z nimi w interakcję. W procesie wychowawczym, którego podłożem są sytuacje wychowawcze, ważne jest, by doprowadzić wychowanka do właściwego poznawania w sposób obiektywny spraw i rzeczy (przedmiotów), które oddziałują na jego rozwój. Przedmiotem w procesie wychowania może być każda sytuacja, środek wychowawczy, zdarzenie. Przedmiotowymi przyczynami wychowania zajmuje się **pedagogika miejsca**. Uogólniając, należy stwarzać sytuacje wychowawcze w celu doświadczenia własnej wolności w posługiwaniu się przedmiotami, bowiem wszystkie osoby, przedmioty i procesy mają określone właściwości i siłę wyrażania. Człowiek musi zdobyć zdolność obchodzenia się z przedmiotami, poddania się logice rzeczy i istnienia.

Relacja między podmiotem wychowania a jego aktem ma charakter dynamiczny. Polega na podejmowaniu wciąż nowych etapów tego procesu. Działanie takie przyczynia się do rozwoju nie tylko procesu, ale i samego podmiotu (wychowanka), ponieważ wyraża on wolną wolę, pozwalającą mu przejść do stanu wyższego. W tym rozumieniu wychowanie powinno pozwalać wychowankowi wyzwalać się ze wszystkiego, co nie jest dobrem, co stanowi zniewolenie, przeszkodę, hamuje jego rozwój. Osiągnięcie wewnętrznej równowagi wiąże się ze zdolnością do budowania relacji wyzwalających — wolnych od despotyzmu i zależności, związanych z umiejętnością pokonywania przeszkód (Nowak, 2008). Dopełnieniem tego podejścia jest problematyka interakcji i budowania własnej tożsamości, która posiada zawsze kontekst społeczny, tzn. jest przekazywana przez społeczność, powstaje w relacjach

międzyludzkich. Dzięki temu człowiek uczy się zauważać różne aspekty i różnicować jakość doświadczeń związanych z życiem społecznym.

Według teorii Jürgena Habermasa **tożsamość osobowa** to niepowtarzalność doświadczeń ciągu życia danej jednostki, która zapewnia jej spójność więzi życiowych, natomiast **tożsamość społeczna** to przynależność jednostki do różnych grup, decydująca o wypełnianiu ról społecznych. Współcześnie szczególnie istotne okazuje się wychowanie do autonomicznego działania i myślenia. W ramach działalności wychowawczej zauważalna jest nieustanna oscylacja między dwoma biegunami:

— dążeniem człowieka do szczęścia, które wymusza zarówno w samym podmiocie, jak i w wychowawcy odpowiednie działanie (etyka autorealizacji) i wiąże się z podmiotowością, spontanicznością i jednostkowością sądów oraz opinii,

— dążeniem człowieka do zaistnienia w relacjach, do działania zgodnego z określonymi normami (etyka powinnościowa), skoncentrowanego na tym, co idealne, racjonalne, obiektywne, społeczne i publiczne.

Wychowanie może i powinno być aktywne, tak by wychowanek stał się aktywny. Nie można pozostawić podmiotu samemu sobie, nie można też poddać się oczekiwaniu dowolności wychowanka w procesie.